

DE LA STRATEGIE LA STRATAGEMĂ COMUNICĂȚIONALĂ: DISCURSUL TOTALITAR

de Irina KUCINSKI*

ABSTRACT

The article examines the main features of totalitarian language, used by the Soviet regime as a strategy for manipulating the masses by imposing its ideology at the level of language. The process of ideologization begins by resemanticizing the existing concepts, diverting lexical aspects through mechanisms of politicizing the language of various socio-cultural fields, but also specifically through campaigns aiming to disseminate and explain the new policy to the masses. The stratagems used by the Soviet power to acquire the language of the new reality led to the activation of the prestige factor at the individual level or imitation at the collective level, in which case the `educational means` they used mattered, but also the fear of the potential retaliations, so commonly encountered in any investigation of the Soviet reality. In these situations, the assumed commitment represented an act of malignant influence of the language, of its manipulation through a distorted communication, which led to the annihilation of the thought and the creation of some mentalities – marks of the historic conjuncture.

Specifically, the article highlights the linguistic particularities of the wooden language as a form of the political discourse, varieties of the phenomenon in the current stage of development of the Russian language and its influence on the traditional pattern of communication.

Therefore, the present study probes some aspects of language metamorphosis in contact with ideology, on the one hand, but also the subsequent paradigm of language-society contacts, on the other hand. It concludes that the new language produces effects even after the removal of the ideological factor, remaining an issue of acute public interest, carrying new socio-political connotations.

* Doctorandă a Școlii Doctorale Studii literare și culturale, Universitatea din București, absolventă a Universității de Vest din Timișoara, Facultatea de Litere Filozofie și Istorie, secția rusă-română, și a Facultății de Relații Economice Internaționale din cadrul Academiei de Studii Economice din București.

Strategia este un termen preluat din terminologia militară, pe care îl găsim explicat în DEX (2009) cu următorul sens de bază: „parte componentă a artei militare, care se ocupă cu problemele pregătirii, planificării și ducerii războiului și operațiunilor militare”³. Extins în domeniul lingvisticii sub formă de strategie comunicațională, termenul descifrează tehnicile benigne ale limbajului, folosite în scopul distorsionării modelului tradițional al comunicării, cunoscute ca tehnici de manipulare sau stratageme⁴. Pentru regimul comunist, în fapt un regim totalitar, puternic militarizat, limbajul și comunicarea au devenit strategii sau arme de mascare a realității, de captare a adeptilor și de menținere a acestora prin teamă.

Referindu-ne la modelul tradițional al comunicării (emițător-mesaj/limbaj-receptor), propus de Roman Jakobson⁵, observăm că scopul predominant al unei astfel de comunicări propagandistice este acela de a transmite informația, în condițiile în care referentul, mesajul și codul se confundă. La acest nivel, consideră I. Lotman⁶, ne aflăm în zona unui model abstract, pentru că acesta conține o suprapunere deplină a sferei emițătorului și a receptorului. În plus, „modelul abstract al comunicării presupune nu numai folosirea unui singur cod, ci și un volum identic al memoriei la transmițător și la receptor” (Lotman, 2004, p. 19), aplicabil ideologiei socialiste, totalitare, tocmai pentru că „termenul cod [...] nu implică existența istoriei, ci ne orientează psihologic spre un limbaj artificial” (p. 19). Drept urmare, autorii care analizează limbajul totalitar îi neagă caracterul comunicativ, vorbind despre o limbă golită de sens (repetitivă, clișeizată), a ritualizării, fără legătură cu realitatea. Utilizarea limbajului pentru inducerea în eroare a adversarului reprezintă stratageme comunicaționale care, pentru puterile totalitare, aveau rolul de a pune stăpânire pe mințile și acțiunile maselor. În plan lexical, dar și gramatical, stratagema cuprindea cuvinte-clișeu, utilizarea de cuvinte necunoscute destinatarului sau eliminarea strategică a altora, folosirea stereotipă, repetată, scoaterea din context și alte tehnici care nu comunicau, ci inoculau automatisme, având ca finalitate uniformizarea gândirii maselor.

Trăsături ale limbajului totalitar

În România, analiza discursului politic a cunoscut o dinamică odată cu libertatea câștigată brusc și a circulat sub forma sintagmei „limba de lemn”, preluată din publicistica franceză, odată cu apariția în anul 1987 a studiului omonim al cercetătoarei franceze Francoise Thom (*La langue de bois*). Termenul-sintagmă nu a fost unanim acceptat, existând variații ale denumirii fenomenului: *nowomowa*, *newspeak* sau *novlangue* în Polonia, cuvinte de propagandă sau discurs propagandist în fosta Cehoslovacie (Sériot, 2008).

Varianta franceză își găsește echivalentul și în spațiul lingvistic rus, în acest caz originea sintagmei „limba de lemn” pare a sta în jargonul secret fix al revoluționarilor din secolul al XIX-lea. Atunci, sintagma *дубовый язык* făcea trimitere la stilul greoi al cancelariilor țariste, folosind sensul figurat al cuvântului *дубовый* (*грубый* – grosolan, *тупой* – inexpressiv, mărginit, *тяжелый* – greoi) apărut în 1935 în Dicționarul explicativ al lui *D. N. Ușakov*⁷. Cu toate acestea, în studiile de lingvistică rusă găsim de cele mai multe ori fenomenul analizat sub denumirea de limbajul totalitarismului, limbajul socialismului sau limba sovietică, pentru a marca deosebirea dintre acesta și limba rusă. „Modelul Orwell” (paradigmă a modelelor ideologice) este cel care a statornicit expresia în spațiul rus, odată cu publicarea romanului său, devenit legendar, *O mie nouă sute optzeci și patru*, apărut în anul 1949.

Pornind de la varianta rusească a termenului orwellian, *новояз* (*новояз*), vom prezenta câteva aspecte ale metamorfozei limbajului în contact cu ideologia, pe de o parte, dar și paradigma ulterioară a contactului limbă-societate, pe de altă parte. Vom observa că „noul limbaj” produce efect chiar și după înlăturarea factorului ideologic, rămânând o problematică de acut interes public, purtătoare de noi conotații socio-politice.

Dintre studiile care analizează componența și structura limbajului totalitar sovietic, se desprinde ideea unanim acceptată cu privire la rapiditatea cu care acest

limbaj s-a impus imediat după Revoluția din 1917, având la bază o activitate ofensivă la adresa limbii ruse literare (se credea a fi un bastion al lexiconului clasei burgheze), dar și repercusiunile acestui atac propagandist: ingerința unui lexic minimalist, cu destul de multe elemente de jargon. Pe de altă parte, sunt relevante mecanismele de politicizare a sferelor lexico-semantice din filosofie, estetică, etică, literatură, împreună cu marginalizarea sferei lexico-semantice a religiosului. Ca reacție la încercarea de blocare a dezvoltării firești a limbii, apare tendința de deghizare a intențiilor, inițiativă care a dat naștere unor termeni noi. Astfel, limbajul totalitar ideologizat, oficial, devenit ritualic, este dublat de registrul familiar, fixat de o semantică nouă (de cele mai multe ori ironică), la fel de prolific: pe de o parte găsim construcții de tipul – „avangarda clasei muncitoare”, „leniniști loiali”, „tradiții revoluționare”; pe de altă parte – *sovok* (*совок*) – locuitor al Sovietelor, *nesun* (*несун*) – denumirea persoanei care sustrage foloase în natură de la locul de muncă.

De la instaurarea regimului sovietic, libertatea presei a fost abolită (oficial, prin adoptarea „Decretului despre tipărituri”, la două zile după Revoluția din 1917), marcând debutul unei noi etape în evoluția presei și a tipăririi de carte – aceea a jurnalismului de clasă, a artei de clasă, a supunerii totale față de partidul unic. Sub pretextul unei campanii pentru lichidarea analfabetismului, se organizau reuniuni foarte dese cu masele, ocazie cu care era implementat mecanismul limbii de lemn. Numeroși aleși au fost trimiși să explice virtuțile materialismului dialectic oamenilor de rând, neștiutorilor de carte, în condițiile în care, acești oratori ambulanți nu stăpâneau foarte bine ideologia de partid, mulțumindu-se să repete la nesfârșit sloganurile zilei. Chiar dacă o mare parte a oamenilor, mai ales populația rurală, era bulversată și oarecum constrânsă să asiste la cursurile de *politgramota*, rezultatele propagandei într-o primă fază au devenit evidente, prin dorința individului de a se distanța de poporul ignorant, iar însușirea limbajului comunist s-a transformat într-un etalon al culturii și al promovării sociale. „Imitația a fost mai întâi perfect voluntară și amatoristă înainte de a fi impusă prin teroare și de a deveni o condiție de salvare personală. Multă vreme această limbă nu a fost resimțită ca ideologică, ceea ce explică și caracterul ei parodic din acea epocă” (p.220), conchide Francoise Thom (2005), sintetizând imaginea perioadei de tatonare a guvernării socialiste.

Limbajul puterii a fost în final asimilat de către întreaga populație, însă, o mare parte dintre termenii învățați purtau un înțeles diferit de cel care era folosit de către militanții sovietici sau de partid (Selișcev, 2003,

p. 212). Și de această dată, motivul însușirii unui limbaj artificial aduce în discuție factorul prestigiu, care împinge spre imitație, caz în care, au contat mai ales teama și mijloacele „educative” – precum învățarea aproape forțată, memorarea și, în subsidiar, frecvența cu care se întâlneau elementele limbii de lemn. Angajamentul ulterior a creat mentalități, care își găsesc expresia în cuvinte de sine stătătoare sau resemantizări ale expresiilor existente, în preferințe lexicale și, în final, au devenit mărci ale oricărui text rostit, șoptit sau strigat cu înflăcărare.

Concret, procesul de ideologizare începe prin resemantizarea concepțiilor existente, deturnarea relațiilor de sinonimie, procedee metonimice folosite pentru identificarea dușmanului de clasă: *belogvardeț* (*Белогвардеец*) – luptător al Gărzii Albe; *Kontrrevoluționar* (*Контрреволюционер*) – mișcare socio-politică, care are ca scop anihilarea rezultatelor revoluției și restabilirea ordinii prerevoluționare; *Barin* (*Барин*) – moșier, nobil // persoană aparținând clasei exploataatoare; *Ghidra* (*Гидра*) – mișcare politică secretă, pentru lupta căreia este nevoie de multe forțe și timp. *Gnezdo* (*Гнездо*) – ascunzătoare, refugiu, cuib contra revoluției. Se produce, de asemenea, resemantizarea sau crearea unor noi cuvinte, corespunzătoare noii realități: *Stahanoveț* (*Стахановец*) – muncitor al epocii socialiste, care, în cadrul concurențial socialist, găsește forma cea mai adecvată de utilizare a tehnicii pentru creșterea planului de producție [...]. Pe numele de Alexei Stahanov, miner, acesta a început, în 1935, lupta pentru cei mai buni indicatori economici ai muncii socialiste; *Novator* (*Новатор*) – cel care aduce idei noi într-un anumit domeniu [...] *Stahanoviștii sunt novatorii industriei noastre*⁸.

Mult mai vizibilă, declarată de Thom (2005) ca fiind o modalitate deschisă de manifestare a limbii de lemn, o găsim în textele editorialelor și ale discursurilor oficiale, prezentată sub forma unor trăsături gramaticale, lexicale și stilistice tipice. Deși un text propagandist face apel la simplitate, pentru a fi ușor asimilat de către mase, el semnalizează printr-o încetineală, printr-un caracter greoi care ține de anumite ticuri caracteristice sintaxei: substantivarea se sustrage preciziei verbelor, alunecând spre atemporalitate („a acorda ajutor”, în loc de „a ajuta”, „a-și găsi expresia”, în loc de „a se exprima”); frecvența pronomelui „noi” în detrimentul pronomelui „tu” sau „eu” subliniază participarea colectivă; folosirea verbelor la imperativ („să amintim”, „trebuie să”, ”să luptăm” etc.). Lexicul limbii de lemn este sărăcăcios, simplificat din cauza frecvenței unor cuvinte-cheie⁹ sau a viziunii maniheiste. „Nici un cuvânt din limba de lemn nu scapă

³ Dicționar Explicativ al limbii române (ediția a II-a revăzută și adăugită), 2009, disponibil pe <https://dexonline.ro/definitie/strategie>

⁴ Termenul, introdus în circuitul românesc de cercetătoarea Tatiana Slama-Cazacu, specialist în psiholingvistică, prin publicarea lucrării *Stratageme comunicaționale și manipularea* (2000), va circula laolaltă cu sintagma *limba de lemn*, preluată din publicațiile franceze.⁵ Logos - Argument: Inductiv/Deductiv. Dovezi: Cercetare/Întrebări/Mărturie

⁵ Roman Jakobson (1896-1982), critic și teoretician literar rus, membru al școlii formale ruse, după 1960 devine unul dintre cei mai importanți reprezentanți ai structuralismului mondial.

⁶ Iuri Lotman (1922-1993) este întemeietorul Școlii Semiotice de la Tartu, care împreună cu reprezentanții Școlii de la Moscova a inițiat, în 1960, un puternic dialog cu școlile occidentale de semiotică și de teorie a limbajului. Lucrările lui acoperă domeniile criticii și istoriei literare, poeticii structurale și teoriei textului, inteligenței artificiale, culturologiei, teoriei mitului sau al funcționării emisferelor creierului uman.

⁷ *Tolkovii slovari Ușakova*, disponibil pe <http://ushakov-online.ru/slovar-ushakova/dubovyy/13715/>

⁸ Exemplele date sunt extrase din *Dicționarul explicativ al lui Ușakov*, disponibil pe <http://ushakovdictionary.ru/word.php?wordid=74138>

⁹ La institutul V. V. Vinogradov s-a întocmit o cartotecă denumită „*Dicționarul limbajului lui Lenin*”, care cuprinde 2,5 mil. fișe-citate. Lingviștii au identificat cuvintele cheie pornind de la frecvența în utilizare. În *Opere complete. Lenin* cel mai des utilizate cuvinte cheie sunt: „putere” -peste 4.000 utilizări, „interes”-peste 2.000, „tel”-peste 1.000, „principiu” – peste 900 utilizări, „adevăr” – peste 700, urmate fiind de „credință”, „dreptate” și „valoare”.

tratamentului la care îl supune maniheismul. Ideologia aruncă ansamblul cuvintelor din limbajul obișnuit, într-un câmp magnetic; unele sunt atrase spre polul pozitiv, celelalte spre polul negativ” (Thom, 2005, p. 52).

Materialul lexicografic al Dicționarului explicativ al lui Ușakov („monument unic al limbajului totalitar sovietic” (p. 184), după cum îl numește istoricul rus N. A. Kupina (1995), explică principalele sfere semantice (politică, religioasă, etică, artistică, juridică) aflate în acea perioadă în stăpânirea ideologiei. Odată cu editarea acestuia, s-a trecut la procesul ideologizării (politizării), acaparator al semanticii lexicale, care a continuat cu adăugirile ideologice regulate, formarea unei polarizări axiologice directe, bazate pe opoziții pătrunzătoare, toate acestea permițând însușirea unui volum mare de lexeme ideologice, de către generații întregi de oameni. Pentru că acest limbaj nu lasă loc constituirii unei conștiințe istorice, făcând din memorie un tabu, un câmp gata pentru a fi cultivat, în procesul de (re)construire a limbajului s-au generat raționamente false, care au ajutat apoi la formarea și dezvoltarea de noi mituri și la implementarea lor în conștiința colectivă. Mitul omului nou, mitul personalității, mitul unui viitor luminos – toate acestea încearcă, astfel, să acopere istoria unui popor în conștiința căruia matricea religioasă s-a întipărit foarte adânc. Este edificatoare, în acest sens, definiția oferită de Tatiana Slama Cazacu (2000), care face trimitere la caracterul universal posibil al fenomenului prezentat și la posibilitatea acestuia de a se reactiva în orice moment istoric: „Limba de lemn este o particularitate lingvistică existentă în orice dogmă, ideologie devenită dogmă sau societate ori Putere care simte nevoia de a se impune și prin strategii (stratageme) de mascare a unor realități mai puțin favorabile ei. Dar în comunism, ca doctrină concretizată în totalitarism, ia forme extreme, devine o armă a manipulării maselor, o stratagemă de conducere volens-nolens a unei populații, care trebuie să fie supusă” (p. 56).

În ceea ce privește *novoyaz*-ul de astăzi, pentru familiarizarea limbajului și decodarea sensului construcției unor termeni care au relevanță și punctează contextul social-istoric de referință, există constructe lexicale cu referenți persoane publice. În primul rând, este important rolul pe care Gorbaciov l-a avut în schimbarea modului de comunicare, ce până atunci a creat și a permis existența versiunilor corupte de discurs. Până în perioada Brejnev, varianta scrisă a discursului avea o formă obligatorie, acceptată pentru orice eveniment public (imperativul cenzurii), întocmită după modelul limbajului abstract enunțat de Lotman (2004),

în care „un emițător și un receptor absolut identici se vor înțelege bine, însă nu vor avea despre ce să vorbească” (p. 20). Întrucât idealul unei astfel de comunicări se dovedește a fi transmiterea de comenzi, textele perioadei comuniste purtau în sine o încărcătură ritualică, se citeau în mod automat și se primeau cu exaltare, drept urmare, la unul din congrese aproape că nu s-a observat faptul că Brejnev, bolnav fiind, a citit de două ori aceeași pagină. Reacțiile, ca și textul, au fost auzite de două ori. Întrucât alocuțiunile reprezentanților puterii erau apoi publicate, acestea erau și foarte minuțios regizate, după paragraf fiind inserate în paranteză: „aplauze”, „aplauze furtunoase” sau „aplauze furtunoase transformate în ovații”. Lipsa unei culturi a comunicării publice a generat, imediat după liberalizarea discursului de către Gorbaciov, suficiente stângăcii lingvistice care au intrat în conștiința publică, unele fiind uitate, altele circulând și acum ca parte a bogăției ei culturale. Viktor Stepanovici Cernomîrdin, prim-ministru al Rusiei în perioada 1993-1998, a făcut revoluție în limba rusă prin numărul de aforisme pe care le-a eliberat în spațiul public. Una dintre ele este foarte des folosită și conține un gând profund despre Rusia: „Am dorit ce e mai bun, dar a ieșit ca întotdeauna” (*Хотели как лучше, а получилось как всегда*). Multe dintre aceste fraze au intrat în limbajul comun al populației și sunt cunoscute ca: *chernomîrdinki* (*черномырдинки*), *putinizmî* (*путинизмы*) sau întâlnim chiar termenul de *bușizmî* (*бушизмы*).

Prin urmare, cuvântul *novoyaz* este folosit astăzi în legătură cu orice expresie de neînțeles. În plus, acesta se îndepărtează din ce în ce mai mult de sursa originală și începe să funcționeze de sine stătător, luând ca înțeles ideea de noutate sau conotația sa negativă, orice noțiune neînțeleasă putând fi lesne legată acum de noțiunea de *novoyaz* (*Krongauz*).

Limba este un organism viu, se schimbă în funcție de realitatea în care este folosită, dacă nu luăm în calcul abrevierile din perioada sovietică, ce au cunoscut numeroase schimbări de formă. Aducem, drept exemplu, denumirea instituției sovietice KGB (*Комитет Государственной Безопасности*/Comitetul securității de stat): *СЕКА*¹⁰ (*Чрезвычайная Комиссия по борьбе с контрреволюцией, саботажем и спекуляцией*/Comisia extraordinară pentru combaterea contrarevoluției, a sabotajului și a speculei), *OGPU* (*Объединенное государственное политическое управление*/Direcția politică de stat unificată), *NKVD* (*Народный комиссариат внутренних дел*/Comisariatul Poporului pentru afaceri interne), *NKGB* (*Наркомат государственной безопасности*/

Comisariatul Poporului pentru securitatea statului), *MGB* (*Министерство государственной безопасности*/Ministerul Securității Statului). În fond, acestea sunt variații verbale ale aceleiași realități. Este un proces lingvistic adesea uzitat de autorități, pentru a schimba percepțiile negative sau pentru a masca unele realități. În acest sens, este edificatoare situația petrecută în perioada de tranziție, când schimbarea denumirii unor instituții se făcea în numele unei schimbări de imagine (Medvedev a schimbat denumirea de „miliție” în „poliție”), decodate de populație ca o intenție de reformă, dorință de schimbare.

Concluzii

Limba de lemn” este o sintagmă cu o puternică încărcătură politică și a reprezentat în regimul comunist un mijloc de propagare a ideologiei politice, o stratagemă de legiferare a puterii nou-instalate. Asimilată la început în mod voluntar, ca imitație, nu a dispărut odată cu înlocuirea vechilor structuri, ci a continuat să își creeze noi forme de propagare, ajungând până la forma sa extremă de învățare forțată. Simplificarea limbajului, frecvența unor cuvinte-cheie, repetarea în mod automat a unor structuri

au reprezentat stratageme folosite de regimul totalitar pentru anihilarea gândirii și introducerea unor structuri noi de gândire, străine receptorului.

Distopia lui Orwell plasa faptul lingvistic în perioada anilor 1980, când procesul de formare și dezvoltare a unui limbaj nou, limbajul de lemn, era în desfășurare și tindea spre perfecțiune. Momentul final, prevăzut de oficialitățile lumii orwelliene a se întâmpla în anul 2050, când limba era sortită să atingă perfecțiunea, potrivit planului, era marcat ca momentul de sfârșit al dezvoltării ei. După căderea regimurilor totalitare, limba de lemn și-a pierdut din conotațiile inițiale, dar continuă să se reactiveze ori de câte ori o comunicare este deturnată de la scopurile ei, când se încearcă o mascare a realității prin limbajul folosit, când manipularea prin comunicare descoperă majoritatea tehnicilor expuse în prezentul material.

Un calcul matematic simplu ne aruncă în bucla distopiei orwelliene, care poate fi distrusă prin conștientizarea faptului că propagarea unui astfel de limbaj poate constitui un pericol în calea comportamentelor libere, ce se poate reflecta în orice limbă și în orice regim politic.

REFERINȚE BIBLIOGRAFICE:

1. Kupina, N.A., Totalitarîiyazîk: Slovarei i recevîereakții, Ekaterinburg-Perm, 1995.
2. Lotman, I.M., Cultură și explozie, Paralela 45, Pitești, 2004.
3. Maxim, Krongauz, Novoiaz v realinom mire//Pocemu naș mir takov, kakov on esti, disponibil pe http://www.litres.ru/pages/biblio_book/?art=9002814.
4. Sériot, P., Dereveanîiyazîk, yazîkdrugovo i svoiyazîk. Poiskinastoiiascei reci v socialisticeskoi Evrope, 1980g., „Politiceskayalingvistika”, nr.5(25), Ekaterinburg, 2008.
5. Selișcev, A.M., Yazîkrevoluționnoi epohi. Iz nabliudeniinadrusskomyazîkom (1917-1926), Moscova, 2003.
6. Slama Cazacu, Tatiana, Stratageme comunicaționale și manipularea, Iași, Polirom, 2000.
7. Thom, Françoise, Limba de lemn, Humanitas, București, 2005.
8. <http://ushakov-online.ru/slovar-ushakova/dubovyj/13715> (ultima accesare la data de 31.01.2022).
9. Dicționarul explicativ al limbii române (ediția a II-a revăzută și adăugită), 2009, disponibil pe <https://dexonline.ro/definitie/strategie>.
10. Tolkovîi slovarei Ușakova, disponibil pe <http://ushakovdictionary.ru>.

¹⁰ Abrevierea a format cuvântul *cekist* - agent al CEKA.